

Práva dítěte na sebeutváření, jejich zkoumání, explikace a implementace

Jaroslav Šturma¹

Klíčová slova

Úmluva o právech dítěte, zájem dítěte, kompetence prosazovat svá práva, výchovná paradigma, výzkumná paradigma, implementace, explikace, právní normy, sociálně-pedagogické jevy, dětský a školní parlament, násilí páchané dětmi na dětech, šikanování.

Obsah

Práva dítěte zakotvená v Úmluvě o právech dítěte nechápeme pouze v právním smyslu jako opravňující normy, ale šíře, jako principy a paradigmata k pojetí dětství, přístupů k dítěti, k jeho vzdělávání a podpoře zdravého vývoje a k poskytnutí životních jistot. Jejich smyslem je pomoci mu vyspět v občana schopného **samostatně hájit svá práva**. Cesty k této kompetenci vedou rozmanitými situacemi, které dítě prožívá, událostmi na nichž participuje. Moderní pedagogika je zkoumá, kvalifikuje, zařazuje a vyhodnocuje překonávajíc vymezené referenční pole dosavadního systému, pohybujíc se na rozmezí teorií a praxe, dospívajíc k novým výzkumných paradigmatům. Vše se děje v diskusích, které by měly vést k závěrům, ke konsenzu a ke konvencím. Jedním z nich je spor o nutnosti norem jako legislativně podpůrného přístupu. (Chceme ho doložit na problému řešení dětského šikanování a na tvorbě dětských samosprávných demokratických struktur a jejich zkoumání).

Základní výchovné paradigma dneška zní: postoj edukátorů a všech dospělých je nutno změnit. Dítě není vlastnictvím dospělých, ani pouhým objektem jejich péče. Je to svéprávná a phohodnotná lidská bytost.

Název našeho příspěvku je poněkud zavádějící, pokud klademe důraz na prvé slovo. Důraz na pojem sebeutváření dítěte nás orientuje na pole aplikované pedagogiky, výchovy a vzdělávání, kde právní normy, obdobně jako pedagogické normy, mají výrazně podpůrný význam, který tvoří legislativní rámec v systému právního a sociálního státu.

Seznamování s těmito normami, jejich vysvětlování a objasňování (explikace) je zahrnuta do požadavku implementace Úmluvy, která je mezinárodním závazkem vládních organizací ČR a dobrovolným programem řady občanských sdružení jako je česká sekce DCI — Zastánci práv dítěte.

Implementace je slovo s řadou významů jako zavádění, uplatňování, prosazování. Nezní příliš sympaticky, podobně jako vysvětlování asociuje snadno s poučováním, kázáním. Obojí souvisí vztahově s úsilím sátu v resortech školství i justice, v oborech pedagogiky a práv jako teorií. Zatímco občan opravňující normy vnímá s nadějí a ochotou, v oblasti školství a pedagogiky jsou vzácné, adresát ať již dítě, zák rodič, edukátor se setkává spíše s normami zavazujícími. Patří k nim všechny didaktické a výchovné principy a zásady. Má-li zák právo na vlídné zacházení, shovívavost při posuzování svých nedokonalých výtvorů, pak je vždy vyvažováno závazkem, aby edukátor byl vlídný a shovívavý.

Jsmo přesvědčeni, že tento vztah nároků a povinností, odpovědností a pravomocí nelze uplatňovat v rámci vztahů dospělých — dítě, zvlášť jde-li o vztah pedagogický. To je jeden z důvodů pro nahrazení termínu zásada, (princip, pravidlo, norma) výrazem paradigma. Významově se váže k systémům, vědním oborům, ke zkoumání, k lidskému chování i k pedagogice jako počínání jednotlivců a institucí. Podle kontextu získáván význam jako vzorec chování, principy, postuláty, přístupy, nastolované otázky, dílčí teorie, kategorie, základní myšlenky apod.

¹(kamil.janis@uhk.cz) Benešova 1525, 500 12 Hradec Králové

v období výrazných vývojových změn a rostoucích problémů se objevují nová paradigmatata, nenastolují je převládající autority, jsou výsledkem vědeckých a odborných diskusí, které vytvářejí konsenzuální stanoviska, dokonce celá hnutí a směry. Domníváme se, že v oblasti vzdělávání dětí a mládeže vše směřuje ke kvalitativně novému chápání a pojetí dítěte, které povede k výrazným změnám jeho postavení, i k novému chápání mládeže jako generační vrstvy, které výrazně změnil její pozice. Tyto změny jsou výzvou k poskytnutí životních perspektiv a jistot, k podpoře zdravého vývoje, globálně rovnoměrnějšímu přístupu a rozdělení materiálního, přírodního a kulturního bohatství a hodnot. Pokud jde o vzdělávací cíle, řadí se mezi ně **vyspělost občana schopného samostatně i sdružením do skupin hájit svá práva.**

Přístup k dítěti a jeho vzdělávání je nutno výrazně změnit základní paradigma — teze zní: *Dítě není vlastnictvím dospělých, ani pouhým objektem jejich péče a institucí. Je to svéprávná a plnohodnotná bytost.*

v České republice ještě nezdolalo paradigma vžitě v Evropě a nesoucí bohaté ovoce. v práci J. Jesenského: *Základy komprehenzivní speciální pedagogiky (2001)* se označuje jako legislativně podpůrné. Výrazná potřeba nastolit právní státy a podpořit základní lidská a demokratická práva v pluralitní demokracii vedla ke vzniku zákonných norem k vytváření žákovských a studentských samosprávných struktur ve školách, obcích i celostátně jako dětských a mládežnických parlamentů. U nás dosud nebyla k tomuto paradigmatu zahájena ani odborná diskuse. Zkoumání pedagogicko sociálních jevů označovaných obecně jako dětská demokracie, možnost jejich přímých i zastupitelských forem, vliv na vytváření sociálních kompetencí a dovedností, vznik tzv. politických elit a lídrů, se u nás téměř neprovádí. Není základní kvantitativní přehled, ukazatelé, adresáře. Dá se říci, že nastupující generace politického a občanského života jsou nedostatkem zážitků a zkušeností v těchto směrech již dnes oproti vrstevníkům, z celého světa značně handicapováni.

Podobná situace je u nás ve věci dětského šikanování, jako násilí prováděné dětmi na dětech. Jde nejen o porušování základních lidských práv, ale o závažný pedagogický problém. Krásná literatura, autobiografické romány a příběhy, paměti jsou prameny, které nás již od prvních čtenářských zážitků seznamují se šikanováním a násilím prováděným dětmi na dětech. Pokud jsme v dětství měli smůlu, že jsme zažili roli obětí, pak jsme vzpomínky na události pouze dodatečně pojmenovali a uvědomili si až později jejich význam.

O zachycení zážitků se opírá námi vyvinutá metodika zkoumání š. Dalším zdrojem informací mohou být deníky a zápisky dětí. Ty se dnes nevyskytují tak často, jsou intimní povahy a zveřejňují se obvykle se značným zpožděním, někdy až na sklonku autorova života. Mohou je nahradit písemné práce a výpovědi na anketních lístcích a různých dotaznicích vytěžených i při některých sociálních hrách a výcvikových programech technikou nazývanou zkráceně „papír — tužka“. Výhodu mají v relativní anonymitě, nevýhodu u dětí v malé gramotnosti a nižších vyjadřovacích dovednostech.

Hlavním zdrojem informací o š. jsou zkušenosti a postoje získávané v roli pedagoga, psychologa, spojené s profesí, ale též zaujímané laicky a bezděčně. Je dobré, jsou-li doplňovány o četbu a studium literatury, zejména je-li opřena o šetření a výzkum. Největší problémy jsou ovšem spojeny s kvantitativními údaji a daty, které jsou nepostradatelné pro sledování výskytu, četnosti, vývoje a trendů šikanování jako jevu.

P. Řičan uvádí, že 18 % žáků pražských pátých a šestých ročníků ZŠ bylo v roce 1994 šikanováno. v letáku Linky bezpečí nadace Naše dítě (J. Drtilová 1996) se dozvídáme, že šikana je častá a místy postihuje více než 1/5 dětí v ZŠ a 1/10 ve školách středních. MŠMT v analýze vybraných otázek týkajících se mladé generace z r. 1999 uvádí dle bližší neuváděných šetření, že šikanováno bylo 16 % žáků ZŠ a 8 % učňů a studentů. Ze svědků šikanování se mu 24 % snažilo zabránit. v zahraničních pramenech, např. ve velmi podrobné a fundované zprávě Spolkového sněmu SRN za 13. volební období z r. 1998, se v odd. B/ 8.2 Gewalt unter Kindern — násilí mezi dětmi — šikanování vůbec nepostihuje. s odkazem na švédské prameny

najdeme v brožuře DCI — Zastánci práv dítěte sdělení, že 11 % švédských žáků někdy trpělo š. a 7 % jí trpí pravidelně, dle zprávy ombudsmana z r. 1997. Řada údajů uváděných J. Průchou v *Moderní pedagogice* nasvědčuje o širším výskytu šikanování.

Ve druhé vládní zprávě ČR o opatřeních přijatých k plnění závazků plynoucích z Úmluvy o právech dítěte do 31. prosince 1999 není v části zprávy o situaci dětí a o krizových intervencích Linky bezpečí žádná zmínka o š. z agenturně provedené ankety k problematice práv dítěte Institutem dětí a mládeže MŠMT ČR v r. 1999, kde je k otázce „Uvedte konkrétně alespoň dva případy nedostatečného respektování práv dětí“ uvedeno š. jako jedna z pěti formulací, s celkovou četností 73 %, ovšem společně s prostitucí, zanedbáváním rodiči a ponižováním lidské důstojnosti. Uvedené údaje jistě nejsou úplné, spíše svědčí o tom, že jsou málo objektivní, těžko srovnatelné, metodologicky s nízkou reliabilitou. Tam, kde jsou respondenty děti je problémem formulace otázek, podobně jako v příloze Prevence není nikdy dost, v příručce určené k prevenci negativních sociálních jevů u dětí mladšího školního věku „Co kdyby tě ve škole někdo šikanoval a nutil tě, abys jeho počínání nikomu neprozradil“ — otázka nebude patrně zcela srozumitelná. Další výhrady je možno mít k číselnému zpracování, zejména do relativních čísel. Není u nich mnohdy jasné k čemu se vztahují, jaká je velikost vzorku, jeho výběr apod.

Pokud jsou respondenty odpovědné osoby, např. ředitelé škol, musíme počítat v této poněkud choulostivé situaci hraničící s prekriminalitou s jejich autocenzurou a informačním filtrem. Navíc je známo, že mnozí pedagogové nejsou ve chvatu svých úkolů k signálům a příznakům šikanování dostatečně citliví a vnímaví. Pokud by šlo o zjišťování výskytu š. prostřednictvím hlášení či úředních dotazníků školám a zařízením, získali bychom údaje naprosto neodpovídající realitě. Totéž se týká údajů školní inspekce a počtu tzv. oprávněných stížností podaných na š. úřadům. Uvedené jevy je třeba zkoumat odborně a nezávisle. Kromě výskytu š. je aktuální znát postoje k ní u všech zainteresovaných skupin obyvatelstva, zejména postoje učitelstva, managementu, úředníků.

Ve vlastní pedagogické praxi jsme se setkávali trvale s nezbytností získávat spolehlivé kvantitativní i kvalitativní údaje svépomocí. Prvním krokem bylo pořádání workshopů s učiteli a vychovateli při Pedagogických dnech v devadesátých letech a ještě dříve, v rámci studia při zaměstnání. K tomu jsme vytvořili záznamový aršík pro popis případů šikanování, s body popisu: Místo výskytu, období (měsíc, rok), projevy a průběh, charakteristika iniciátorů, obětí, kým a jak odhaleno, opatření a důsledky. Takto získáno na 120 záznamů. v letech 1997/8 jsme se zaměřili na školní konflikty žáků základních a středních škol, které posluchači PedF zažili ve své školní kariéře. Odtud jsme rovněž získali řadu případů š., podobně jako z pozdější varianty šetření o domácích a rodinných konfliktech vyvolaných školní docházkou. Tento materiál nás znovu přesvědčil, že šikana je častým konfliktem v rámci třídy, i o tom, že touto cestou lze získat cenné náměty ke cvičením a k přípravě nastávajících pedagogů. Posluchači se jimi aktivizují, vedou k reflektování a k vytváření vědomých zkušeností. O tom více v závěrečné kapitole.

Naše angažování v záležitostech dětských práv a participace nás posléze přivedlo k účasti při dětských parlamentech. Tam jsme lustrovali ve skupinkách dětských zástupců setkání též problém dětského šikanování, který se znovu objevil jako velice naléhavý. Vysoká intenzita zážitků a schopnost i menších dětí nacházet řešení tohoto problému nás přivedly k šetření prostřednictvím vysokoškoláků v dubnu až květnu 2000 o zážitcích účastníků šikanování dětí dětmi. Vyvinuli jsme anonymní anketní lístek formátu A5, jehož položky uvádíme:

žena / muž,
ve stáří ... , v roce ... byl /a jsem svědkem / obětí mnou nevyprovokovaného, patrně předem domluveného zlého zacházení:

1. Stručný popis situace a prostředí
2. Jak oběť reagovala?
3. Jak to nakonec dopadlo, vyřešilo se?

Na rubu lístku bylo možno volně rozvést poznámky, případně nynější hodnocení.

Se stručnou instrukcí s pomocí letáku ŠIKANA trvalo vše i s vyplněním a odevzdáním maximálně 30 minut v rámci seminárních cvičení v programu vysokoškolské výuky pedagogice. Takto jsme vytěžili 74 zpracovaných lístků od 105 oslovených. z této sondy plyne, že více než 70 % absolventů základního a středního vzdělání z našeho vzorku má osobní zážitky a zkušenosti se šikanováním jako násilím páchaném dětmi na dětech. Tato extrapolace neznámená, že k určitému okamžiku a datu je ve vzdělávacím kurzu spočitatelný výskyt šikanování jako statistický údaj. Můžeme ale usoudit, že dětské šikanování zasahuje tak či onak více než polovinu dětské populace. Teprve opakovanými i longitudinálně prováděnými šetřeními lze dojít ke zjištění, zda se tento počet zvyšuje nebo klesá. Zajímavá fakta a postřehy jsme získali z volných výpovědí a poznámek.

Přes množství zajímavých údajů, které jsme řadou šetření získali o povaze a průběhu dětského šikanování včetně reakcí okolí a edukátorů při odhalení, nechceme dělat zobecňující závěry, nelze kvantitativně zpracovávat a třídit získané informace. Výsledky našich průzkumů ověřily, že námi použité způsoby a techniky jsou zcela schůdné, provádějí-li se na jedné vysoké škole jsou možné prakticky bez mimořádných nákladů. Rádi předáme zájemcům o podobná šetření své zkušenosti a materiály. Pokud jde o pojetí našich šetření a jazyk respondentů ukázalo se, že návrat k minulým zážitkům lze snadno navodit. Problémem je oddělit v popise událostí fakty (jak to bylo, co se dělo) od následného, retrospektivního hodnocení a reflektivních úvah, jak pro autory tak pro zpracovatele.